

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i04.147>

QADIMGI TURKIY LUG‘ATDA TURKIY SO‘ZLARNING IZOHLANISH YO‘LLARI (SO‘ZLARNING MUQOBILLAR, SINONIMLAR YORDAMIDA IZOHLANISHI)

To‘ychiyeva Nozima Farhod qizi

JDPU O‘zbek tili va adabiyoti

fakulteti magistratura talabasi

Ilmiy rahbar: f.f.f.d. (PHD), dots. D.A.Abduvaliyeva

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi turkiy lug‘atdagi sof turkiy so‘zlarning izohlanish yo‘llari ya’ni so‘zlarning muqobillar va sinonimlar yordamida izohlanishi haqida ma’lumotlar keltiriladi. Lug‘atdagi misollar yordamida muqobillik va sinonimiya hodisalari izohlanadi.

Kalit so‘zlar. Qadimgi turkiy til, leksika, muqobillik, sinonimiya, turkologiya, lug‘at birliklari

Annotation. This article presents information on the ways of explaining pure Turkic words in the Old Turkic dictionary, that is, how words are explained with the help of equivalents and synonymy are analyzed.

Keywords. Ancient Turkic language, lexicon, equivalence, synonymy, Turkology, lexical units.

Lug‘at – so‘z, frazema, parema, morfema va boshqalarning belgilangan maqsadga ko‘ra, ma’lum qonuniyat hamda ehtiyoj asosida tartibga solingan yig‘indisi, leksikografiya – lug‘at va uning tuzilishi, yaratilish tamoyillari haqidagi bilim – ta’limot. Leksikografiya – yunoncha “lexis” – so‘z, “grapho” – yozaman, yozish, yozilgan kabi ma’nolarni ifodalaydi.²⁵⁶ Ilmiy adabiyotlarda lug‘atchilik tilshunoslikning alohida sohasi hisoblansa-da, aslida leksikologiya bilan bevosita aloqadorligi aytiladi.²⁵⁷ Chunki leksikada, avvalo, tilning lug‘at tarkibi, shuningdek, so‘z ma’nosi, uning iste’mol darajasi, nutq, uslub hamda shakl va mazmunga

²⁵⁶ Leksikografiya asoslari. Normamatov S. O‘quv qo‘llanma. Toshkent–2020. 9-bet

²⁵⁷ O‘zbek tili leksikologiyasi.–Toshkent: Fan, 1981. 289-bet.

munosabati kabi masalalar o‘rganiladi. Quyida e‘tiboringizga leksikografiyaning mukammal lug‘atlaridan biri bo‘lmish “Qadimgi turkiy lug‘at”ning leksik-semantik tahlili keltiriladi.

“Qadimgi turkiy lug‘at” - qadimgi turkiy tilga oid eng muhim lug‘atlardan biri bo‘lib, unda qadimgi turkiy yozuvlar, asosan, VII asrga oid o‘rxun va runik matnlar asosida yig‘ilgan so‘zlar, iboralar va tushunchalar keltirilgan. Bundan tashqari ushbu lug‘at qadimgi turk xalqlari hayoti, madaniyati, ijtimoiy tuzilishi, diniy e‘tiqodlari va kundalik faoliyatiga oid qimmatli ma’lumotlarni ham o‘z ichiga oladi.

“Qadimgi turkiy lug‘at” 1969-yili rus turkologlar E.R.Tenishev, A.M.Serbak, D.M.Nasilov, V.M.Nadelyayev tomonidan tayyorlangan eski turk, uyg‘ur, turk va o‘rta turkiy davrlarni qamrab olgan yig‘ma lug‘atdir. U 7-13 -asrdagi eski matnlar va yodgorliklarni qamrab oladi. Ko‘p so‘zlarning etimologiyasi berilganligi sababli (barchasi emas) etimologik lug‘at deb ham ayta olamiz. Asar 20 000 turkcha so‘z va idiomalardan iborat. Afsuski hozirgi kunda rus tilida bo‘lgan ushbu lug‘atning turkiy tilga ilmiy tarjimasini yo‘q.²⁵⁸

“Qadimgi turkiy lug‘at”da muqobillik va sinonimiya hodisalari muhim o‘rin tutadi. Sababi bu hodisalar so‘zning lug‘aviy ma’nosini kitobxonga yanada aniq yetkazib berish va so‘zni o‘z varianti kabi anglashga xizmat qiladi. Lug‘atda bir tushuncha yoki predmetni ifodalash uchun bir necha leksik birliklardan foydalanilgan bo‘lib, bu holat tilning naqadar boyligi, tarixiy shakllanishi hamda turli lahja va qabila tillarining o‘zaro ta’siri bilan izohlanadi.

Muqobil birliklar deganda qadimgi turkiy til yodgorliklarida bir-biriga yaqin yoki teng ma’noni anglatuvchi, ammo fonetik, morfologik hamda hududiy jihatdan farqlanuvchi so‘zlar tushuniladi. Ya’ni ayrim so‘z yoki iboralar, turli manbalarda turli xilda nomlangan bo‘lib, ular mazmunan bir-birini to‘ldiradi. Bu holat qadimgi turkiy tilning yagona adabiy me’yor asosida emas, balki ko‘p variantlilik asosida rivojlanganligidan dalolat beradi.

Asarda muqobillarning izohlanishi. Lug‘atda muqobillar juda ko‘plab uchraydi. Mualliflar so‘z takroridan qochish, bir xil mazmunga ega bo‘lgan ammo bir harf yoki belgi bilan tuzilishi jihatidan farq qiluvchi so‘zlarni keltirishda samarali usuldan foydalanishgan. Muqobillarning to‘g‘ri usul yordamida yoritilganligi, mualliflar uchun ortiqcha yuklama qo‘shmagan, lug‘atning aniqligiga urg‘u bergan. Yuqorida aytib o‘tganimizdek, so‘z , ma’no-mazmun takroridan chekinish uchun , mualliflar bir harf yoki belgi bilan farq qiluvchi so‘zning bir-biriga o‘xshash muqobil shakllarini **äwsunči em- äfsunči** – shunday ko‘rinishda keltirishadi. Bunda birinchi so‘z ma’nosi oldingi sahifalarda izohlangan, turkiy manbalardan misollar berilib o‘tilgan bo‘lib, ikkinchi so‘z esa shunchaki yozib qo‘yiladi. Demak, kitobxon tushunishi kerakki, äfsunči so‘zi izohi uning muqobili bilan aynan, bir ma’noni bildirib keladi. Ushbu holatni yanada aniqlashtirish maqsadida, o‘zbek tili grammatikasidagi variantdosh so‘zlar

mavzusini eslab o‘tamiz. Bilamizki, variantdosh so‘zlar, bir harf yoki bir belgi bilan bir-biridan shakl jihatidan biroz farq qiluvchi lekin bir ma‘noni ifodalashga xizmat qiladigan so‘zlardir. Ular davr oralig‘ida shakl o‘zgarishiga uchragan yoki turli manbalarda turli shaklda o‘zlashtirib olingan so‘zlar hisoblanadi. Masalan, kabutar-kaptar, podshhoh-podsho, shosupa-shohsupa, masjid-machit kabilardir.

So‘zlarimizning isboti sifatida lug‘atda berilgan muqobillardan misollar , keltirib o‘tamiz, zero, bu ma‘lumotlar fikrlarning ayni holatdagi dalilidir. Ärivadi cm iravadi (75-bet)²⁵⁹. Ärivadi so‘zi iravadi so‘zining ayni muqobili bo‘lib, Ä harfi bilan berilgan so‘zlar qatorida bu so‘z izohlanmaydi balki, I harfi bilan berilgan so‘zlar qatorida ma‘nosi tushuntiriladi. Bunday shakldagi so‘zlarni esa lug‘at davomida juda ko‘plab uchratishimiz mumkin. Masalan:

amrtyur cm amirtqur, 42-bet (tinchlantirmoq);
amsaq cm amraq 42-bet (sevimli, yaqin);
ančiqin cm inčiqin 44-219-bet (g‘amda, musibatda);
ančola cm ančula 44-bet (baho berish, e‘tibor ko‘rsatish, javob qaytarish);
balıy II cm balıq I 80-bet (baliq);
boyra I cm buyra I (tuya); bušannč cm bušanč, 128-bet (qayg‘u);
but cm bütä 129-134-bet (juda ko‘p, mo‘l-ko‘l);
čaf cm čav 135-142-bet (shon-shuhurat);
čüräk cm žüräk 158-642-bet (yurak);
čažur cm čašur 141-142-bet (jasur); erinčü cm arinču 52-178-bet;
esürük cm esrük 184-bet (hayajonlangan);
ivät I cm evät I 189-216-bet (shoshqaloqlikka yo‘l qo‘ymoq);
jalwa cm jalva 230-bet (yalamoq);
jüfüš cm jüvüş 284-287-bet (yordam bermoq);
kefän cm käfän 290-294-bet (kafan);
mažuš cm mažiš 335-bet (yopishmoq);
netäk cm netäg 358-bet (nima?);
odyuray cm odyuraq 362-bet (batafsil);
qadın cm qatın 403-435-bet (pastroq);
sawruq cm savruq 492-493-bet (tashvish);
sekrä cm sekri 494-bet (sakrash);
seviglik cm sevüglük 497-498-bet (sevgi);

259 . Древнетюркский словарь В. М. Наделяев , Д. М. Насилов , Э. Р. Тенишев
А. М. Шербак. Ленинград. 1969. 3 s.

tawraq cm tavraq 543-bet (tez);
tawuš cm tavuš 543-bet (tovush, ovoz);
tawyač cm tavyač 542-543-bet (Xitoy);
tışiq cm taşıq 540-569-bet (tashqariga chiqish);
tuwur cm tuvur cm qulaq 594-465-bet (quloq);
tudda cm tuda cm ada 7-584-bet (falokat);
tüpür cm tüpir 598-bet (zarba);
udın cm udun cm tapın 534-605-606-bet (sajda qilish)²⁶⁰;

Yuqorida sanab o‘tilgan muqobillar, lug‘at yaratishdagi samarali usullar bilan keltirilgan muqobillar sanalib, har bir harf ya’ni har bir yangi harf bilan boshlanuvchi so‘zlar ketma-ketligida bunday muqobillarni ko‘plab topishimiz mumkin. Ushbu tahlilga yanada oydinlik kiritish maqsadida, misol tariqasida olingan muqobillarning aynan qaysi sahifadan olinganligi ham kiritib o‘tildi. Tahlil jarayonida yana bir holat uchradiki, so‘zlar faqat 2 xil muqobil bilan emas 3 xil muqobil bilan ham berib o‘tilganligi aniqlandi. Masalan, udın cm udun cm tapın 534-605-606-bet (sajda qilish).

Sinonimlar talaffuzi, yozilishi har xil, birlashtiruvchi ma’nosi bir xil bo‘lgan, qo‘shimcha ma’no nozikligi, emotsional bo‘yog‘i, qo‘llanishi kabi bir qator xususiyatlari bilan o‘zaro farqlanadigan so‘zlardir.²⁶¹ Haqiqatdan ham sinonimlar bir ma’noviy umumiy yaqinlikka ega bo‘lsa-da, so‘zlar o‘rtasida emotsional-ekspressiv yoki kontekstual farqlar mavjuddir. “Qadimgi turkiy lug‘at” da sinonimlar ko‘pincha:

- harakatni ifodalovchi fe’llar;
- shaxs va ijtimoiy mavqeni bildiruvchi otlar;
- sifat va holat bildiruvchi birliklar doirasida uchraydi.

Butun boshli 700 betlik kitobning 20 000 mingdan ziyod so‘z va iboralarini baravar tahlilga tortilishi murakkab va vaqt talab qiluvchi jarayondir. Shuning uchun ham biz lug‘atdagi kam sonli so‘zlarning sinonim bilan berilgan variantlarini tahlil qilamiz xolos. “Qadimgi turkiy lug‘at” mualliflari turkiy so‘zlarning rus tilidagi tarjima varianti iloji boricha unga yaqin ma’noga ega bo‘lishi, so‘z izohini to‘liq ochib berishi uchun astoyidil harakat qilishgan. Agar bir so‘z bilan turkiy so‘zning lug‘aviy ma’nosini to‘liq ifodalash mumkin bo‘lmagan holatda, mualliflar tomonidan qo‘shimcha yana boshqa izohlovchi so‘zlar qo‘shiladi. Masalan, “küvân” so‘zi izohlanayotgan paytda tarjima so‘z sifatida rus tilidagi *доверяться, полагаться* so‘zlari

260 . Древнетюркский словарь В. М. Наделяев , Д. М. Насилов , Э. Р. Тенишев
А. М. Шербак. Ленинград. 1969. 3 s. Keltirilgan misollarning barchasi ushbu kitobdan olingan.

261 A. Hojiyev. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. O‘qituvchi. Toshkent-1974. 3-b.

bilan beriladi. O‘zbek tiliga tarjima qiladigan bo‘lsak, доверяться so‘zi “ishonib topshirmoq”, ishonch bildirish”, полагаться esa “tayanmoq”, “ishonmoq”, “suyanmoq” degan ma’nolarni anglatadi. Har ikki so‘z ham “küvân” so‘zini tarjima qilish uchun xizmat qiladi va ushbu ikki so‘z bir-biriga nisbatan sinonimlikni hosil qiladi va shu shakldagi sinonimiya hodisasi lug‘atdagi ko‘plab so‘zlarni izohlashda kuzatiladi.

Bu jarayonda sinonimlik tarjima orqali vujudga keladi ya’ni lug‘atda turkiycha-turkiycha emas, balki turkiy so‘zning ruscha tarjimalari sinonimlikning obyekti bo‘lib xizmat qiladi. Ammo yana bir ahamiyatli jihat borki, yuqoridagi доверяться va полагаться so‘zlari rus tilida o‘zaro sinonimlikni hosil qiluvchi so‘zlar sifatida qaralmaydi, ular turkiycha “küvân” so‘zini izohlashda, turkiy so‘z ikki rus tilidagi so‘zni o‘z izohi atrofida qamrab oladi. Bu sinonimiya ilmiy jihatdan tahlil qilinganda esa funksional sinonimlik deb yuritiladi. “Qadimgi turkiy lug‘at” da sinonimlik kontekstsiz qat’iy belgilanmaydi, balki nutq vaziyatiga qarab aniqlanadi va bu sinonimlik hozirgi tilshunoslikdagi kabi qat’iy emas, balki semantik yaqinlik va kontekst asosida shakllangan. Aniq berilgan sinonimlardan farqli o‘laroq, lug‘atda, sinonimlik leksik boylikni ko‘rsatishdan ko‘ra, bitta so‘zning semantik kengligini ochish vazifasini bajaradi. Sinonimlar ko‘pincha: alohida shaklda izohlanmaydi, bir so‘zga bir nechta tarjima berish orqali ifodalanadi. Bu holat shuni anglatadiki, lug‘atda so‘zlar tor ma’noga qamalib qolmagan, balki bir qancha tushunchani qamrab olgan ko‘p qatlamli birliklar bo‘lgan. “Qadimgi turkiy lug‘at”dagi sinonimlik stilistik farqlanishga emas, ma’no o‘xshashligiga asoslangan. Shuningdek, lug‘atda sinonimlik hozirgi til me’yorlari bilan emas, tarixiy tafakkur va dunyoqarash bilan bog‘liq holda ifodalanadi. Endigi jumllarimizni, asardagi aynan keltirilgan, sinonimlikni hosil qilgan misollar bilan davom ettiramiz.

keң – широкий, обширный (keng, keng qamrovli);

ked II – сильный, крепкий (kuchli, mustahkam);

keĭ – одевать, надеват (kiyinmoq, kiymoq);

kedüt – халат, одежда (xalat, kiyim);

keĭin – затем, после (keyin);

kü – охранять, оберегать (qo‘riqlamoq, himoya qilmoq);

odun – пробуждаться, просыпаться (uyg‘onmoq);

oduу – бодрый, бодрствующий (quvnoq, hushyor);

oғur – собираться, намереваться (yig‘moq, niyat qilmoq).²⁶²

262 . Древнетюркский словарь В. М. Наделяев , Д. М. Насилов , Э. Р. Тенишев
А. М. Шербак. Ленинград. 1969. 3 s.

Keltirilgan misollar shuni ko‘rsatadiki, qadimgi turkiy lug‘atda sinonimlik zamonaviy tilshunoslikdagi kabi stilistik yoki ekspressiv farqlanishga emas, balki asosiy semantic yadroning mushtarakligiga tayangan. Endi esa ushbu hodisani yanada ilmiyroq va kengroq tahlil qilish uchun, yuqorida keltirilgan misollarni quyidagi uch shaklda yoritamiz:

- leksik-semantik asos
- sinonimlik turi
- tarixiy tilshunoslik xulosasi

Keŋ – широкий, обширный (keng, keng qamrovli) – bu birliklar o‘rtasidagi sinonimlik hajm va makon tushunchasiga asoslangan. Keŋ so‘zi qadimgi turkiy tilda fazoviy kenglikni ifodalagan, rus tilidagi широкий, обширный so‘zlari bilan berilishi esa semantik muvofiqlikni ko‘rsatadi va bu yerda sinonimlik to‘liq semantik moslikka ega bo‘lib, stilistik farq ko‘zga tashlanmaydi. Yanada aniqlashtiradigan bo‘lsak bu sinonimlik absolyut-semantik sinonimlik deb ham yuritiladi.

Ked II – сильный, крепкий (kuchli, mustahkam) – ked so‘zi jismoniy yoki ma’naviy kuchga ega bo‘lish yoki quvvatga sazovor bo‘lishni ifodalaydi, сильный, крепкий so‘zlari esa kuch so‘zining ikki jihati faol quvvat hamda mustahkamlik ma’nolarini ifodalamoqda. Bu ikki rus tilidagi so‘zlar qisman sinonimlikni vujudga keltirgan bo‘lib, ma’no yaqinligi jihatidan ayrim semantik soyalar mavjud.

Keĵ – одевать, надеват (kiyinmoq, kiymoq) – keĵ fe’li harakatni bildiradi ya’ni o‘zbek tilidagi kiymoq so‘zini ifodalab keladi, rus tilidagi одевать, надеват fe’llari bilan izohlanishi bir harakatning boshlanishi va davomiyligini izohlab berishga xizmat qilgan. Ushbu so‘zni izohlash uchun xizmat qilgan so‘zlar o‘rtasida funksional sinonimlik yuzaga kelgan.

Keđüt – халат, одежда (xalat, kiyim) – bu so‘z umumiy kiyim ma’nosini bildirish bilan birga, kiyimning ma’lum bir turini ham ta’kidlab keladi va yuqorida aytganimizdek semantik soya ushbu tahlilda ham kuzatiladi.

Odun – пробуждаться, просыпаться (uyg‘onmoq) – sof turkiy tilga oid bo‘lgan bu so‘zni izohlash uchun rus tiliga mansub bo‘lgan yuqoridagi ikki so‘z tanlab olingan va ikkovi ham uyg‘onmoq ma’nosini to‘liq izohlamogda ammo, ular uyg‘onish jarayonining turli bosqichlarini bildirib keladi.

Keltirilgan misollar shuni ko‘rsatadiki, qadimgi turkiy lug‘atda sinonimlik zamonaviy til me’yorlariga emas, balki tarixiy tafakkur, dunyoqarash va semantik umumiylikka asoslanadi. Sinonimlik hodisasi ko‘pincha ma’no yadrosining mushtarakligi, harakat va holatning bir butun sifatida idrok etilishi bilan izohlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Leksikografiya asoslari. Normamatov S. O‘quv qo‘llanma. Toshkent–2020. 9-bet.
2. O‘zbek tili leksikologiyasi.–Toshkent: Fan, 1981. 289-bet.
3. Yusuf Gunduz древнетюрский словарь-Drevnetyurkskiy slovar- Eski turkcenin sozlugu. DOI: 10.5281/zenodo. 12594595.
4. Древнетюркский словарь В. М. Надеяев , Д. М. Насилов , Э. Р. Тенишев , А. М. Шербак. Ленинград. 1969. 3 s.
5. A. Hojiyev. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati. O‘qituvchi. Toshkent-1974. 3-b.
6. H.A.Jamolxonov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent–2022.
7. Leksikografiya asoslari. Normamatov S. O‘quv qo‘llanma. Toshkent–2020. 9-bet.